

**BISKOP BRASK OCH
ÅTVIDABERGS GRUVOR**
Britt Svensson

Biskop Brask och gruvorna i Åtvidaberg

Britt Svensson

Det har skrivits och sagts att det var biskop Brask som orsakade att koppargruvorna i Åtvidabergstrakten lämnades öde. Och visst kan det läggas honom mycket till last, men detta kan man väl ändå inte beskylla den egensinnige biskopen för - eller?

”Biskopens återfunna ring”.
Foto ur Facits arkiv.

Biskopen, kyrkan och makten

Hans Brask befann sig i Rom när han år 1501 blev utnämnd till domprost i Linköping. Tre år senare återvände Brask till hemlandet och 1513 invigdes han till biskop i Linköpings stift. I den positionen intog Brask en självskriven plats som medlem i rikets råd och kom snart att nå en politisk, ekonomisk och kulturell maktposition. Han hade stora framgångar som affärsman inom sitt stift, sökte ständigt utöka sitt gårdsinnehav och lär med tiden ha ägt närmare 600 gårdar. Vid reformationstidens ingång anses biskopsstolen i Linköping ha överträffat alla andra kyrkliga ämbeten i landet i fråga om ekonomiska tillgångar.

Biskopen kastar sin ring. Bild Maria Domeij.
Åtvidabergs Bruks- och Facitmuseum.

Biskopen, reformationen och legenden

Brask var unionsvän, men han anslöt sig till Gustav Vasa till vilken han i början hade en vänskaplig relation. Kungens tilltagande intresse för den lutherska läran och kyrkan som beskattningsobjekt fick dock vänskapen att förbytas i fiendskap. I syfte att fly det lutherska Sverige begav sig Brask 1527 på visitationsresa till Gotland. På vägen dit stannade han till vid ”sina” koppargruvor i Åtvidaberg, slet biskopsringen från sitt finger och utropade – tills denna ring har återfunnits skall denna gruva icke ge någon koppars. Därpå befallde han gruvfogden att vräka ner jord och sten i gruvan, varefter han försvann för att aldrig mer återvända. När Åtvidabergs Kopparverks Intressenter undersökte de gamla gruvorna vid mitten av 1700-talet hittades ringen och förbannelsen släppte. Nu är detta mer att se som en god historia, skickligt utnyttjad i företagets marknadsföring, för ringen har visat sig vara hundra år yngre än själva händelsen och koppars bröts bevisligen även efter 1527. Men varifrån har då röken kommit som gett näring till denna legend?

Franciscus Elavis bevittnar ett salubref

Att biskopen hyste intresse för bergsbruk är känt. Likaså att han drog under sig egna bergsmansgårdar, bland annat i Näveberg. I hans avlöningslistor förekommer det en bergsfogde, men ingenstans står det nämnt att Brask bedrivit någon egen bergverksamhet i Åtvidaberg. En uppgift som dock har nämnts i sammanhanget härrör från E.S. Nordenströms anteckningar över kyrkoherdar i Åtvids socken. Där har Nordenström skrivit ”Herr Frans i Aathwed bevittnade 1523 ett Salubref af Enkan Karin Pedersdotter, död 1525” och efter meningens har han tillfogat ”Biskop Brask, som i sin brefbok upplyser derom, hade just under denna tiden varit här i Åtvidabergslagen, med planer på grufvornas och bergsrörelsens återupptagande samt troligen lyckats bättre, än de första försöken visade, om han lemnats i ostörd frid och ej råkat i delo med Gustaf Vasa”(Nordenström s 73). Vad som stod i brevet finns det ingen uppgift om och var Nordenström fått informationen om Brasks planer ifrån har han tyvärr glömt bort att notera.

Biskopen tvingas avstå sin förläning av Åtvids socken
Däremot vet vi att Brask som domprost varit förlänad med Åtvids socken. Vad förläningen mer exakt har bestått av är oklart, men denna hade han dock tvingats avstå från i samband med sitt tillträde på biskopsstolen. I brev till riksföreståndaren Sten Sture d.y. påminner Brask honom om att han vid avståendet av Åtvid 1513 fått löfte om en ny förläning och begär bland annat anpart i Sala silvergruva, men hans begäran avslogs. Tydligt förvägrades Brask samma förmåner som biskoparna i Västerås och Strängnäs, vilka hade andelar i flera stora korporativa bergverk och hyttor inom sina stift, men vilka var det då som hade rätten till gruvorna här i Åtvidabergstrakten?

På Olaus Magnus Carta Marina från 1539 utmärks Åtvidabergs kopparbergslag av tre kvadrater och ordet cuprum, den latinska benämningen för koppar

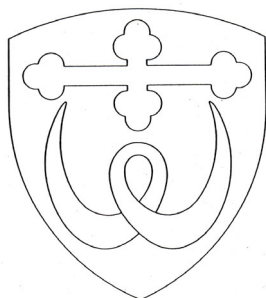
Förläningar ”med kunglig nåd”

Det finns få uppgifter som kan visa hur det senmedeltida bergsbruket var organiserat i Åtvidaberg, men i material från tiden kring år 1500 framgår det att ett andelssystem förekom. I bolagshandlingen från år 1500 är det riksmarsken och sedermera riksföreståndaren Svante Nilsson (Natt och Dag) i Ekesjös namn som står överst på listan, följt av ett antal inflytelserika borgare i Stockholm och Linköping varav flera har namn som tyder på en tyskborstig härkomst. Av handlingen att döma har de förvärvat full äganderätt till både ett silverberg och ett kopparberg i närheten av Bersbo gruvfält. Utfärdarna har anställt en fogde för att övervaka brytningen i såväl silvergruvan som koppargruvan. Den sistnämnda gruvan var anförtrodd i någon slags entreprenadform åt fyra personer, däribland länsmannen i Björsätters socken vilken antas vara Johan Bese på godset Herrsäter.

Herrsäter år 2002. Foto Roy Andersson

Johan Bese anses ha haft både Åtvids socken och bergverksavgälder i förläning. Av hans räkenskaper framgår det att han själv hade äganderätt till såväl gruvdelar som hyttor. Bese visar sig även ha sålt gruvdelar och han har dessutom sålt och hyrt ut hyttdelar. Gruvbrytning har Bese ombesörjt med anställd personal och malmen har han sedan sålt till folk i bygden mot betalning i koppar. Att dessa ägnat sig åt kopparframställning ur från godset köpt malm utesluter inte att de kan ha bedrivit egen gruvdrift vid sidan av, men rätten att med ”kunglig nåd” utnyttja malmfyndigheterna här i trakten förefaller ändå ha varit förbehållet det adliga frälset och det besuttna skiktet av borgare, men hur var det då med det andliga frälset?

Hans Brasks Heraldiska vapen.
Teckning Per Andersson, ur
Petersson 1983.

Åtvids socken i Östanstångs prosteri

På Brasks tid var Östergötland indelat i sju prosterier. Åtvids socken ingick i Östanstångs prosteri där biskopsbordet hade påfallande få gods och rättigheter. Kyrkan skall ha ägt 12 gårdar i socknen. Av de gårdar som nämns bär ingen något namn med anknytning till gruv- eller hyttverksamhet. Däremot finns det en kyrkolandbo vid namn Per Koberslaer (kopparslagare). Det finns inget som tyder på att själva biskopsbordet som sådant skulle ha varit belönat med vare sig gruvandelar eller bergverksavgälder, vilket inte är att förvåna sig över med tanke på att det under senmedeltiden pågick en kamp mellan kungamakten och de ledande aristokraterna om inkomsterna från bergverken.

Kampen om inkomsterna från bergverken lämnar avtryck i Åtvidaberg

När Johan Bese dog 1505 begärde hans måg Erik Thuresson Bielke att få tillträda svärfaderns förläning i Åtvid. I brev till riksföreståndaren Svante Nilsson klagar Bielke sedan under en rad av år över oförrätter gentemot både honom själv och hans svåger Nils Bese. Av breven att döma har riksföreståndaren inte bara gjort intrång på deras ekonomiska anspråk på kronan i största allmänhet utan även på deras privata äganderätt till malmförråd och gruvdelar. 1511 dog Erik och året därpå avled riksföreståndaren. Deras brevväxling anses uttrycka ett försök att från kronans sida omvandla Åtvidaberg till regalt bergverk. När så den nye riksföreståndaren Sten Sture d.y. år 1512 utfärdade Åtvids socken som livstidsförläning till Bielkes änka Gunhild Johansdotter anses inga bergverksavgälder ha ingått.

Är det nu så att kronan har sökt manövrera bort det adliga frälset från gruvverksamheten har nog inte heller det andliga frälset släppts in på arenan vid denna tid och sålunda torde inte heller Brask som biskop ha varit vare sig belönad med gruvandelar eller tillåtits investera i någon egen bergverksamhet här i trakten. Fast visst kan han med tanke på Nordenströms uppgift om det bevittnade salubrevet ha haft en förankring via en själägåva och visst kan det i hans förläning som domprost ha ingått någon form av inkomster från kopparhanteringen.

Biskopen söker koppar till domkyrkans tak

Men för att finna röken till nämnda legend är det kanske inte efter Brask eventuella gruvaffärer man ska söka bevis. Han kan ju faktiskt ha varit i Åtvidaberg i andra syften än att idka bergs-

I en biskops arbete ingick bl.a. att inviga nya altare, kyrkor och kyrkogårdar. Möjligen kan Brask ha besökt Åtvidabergs Gamla kyrka i ett sådant syfte. Koret dateras till omkring 1500-1520. Långhuset kan vara något tidigare. Foto Roy Andersson.

hantering för egen vinnings skull. Han kan ju faktiskt "bara" ha varit ute efter att skaffa koppar. Från hans biskopstid finns noteringar om behovet av koppar till täckande av domkyrkans tak efter branden 1489. Takprojektet krävde väldiga kvantiteter koppar och Brask som var angelägen om att få taket klart bidrog år 1516 med 1 000 mark danska mynt ur egen kassa och han ålade även Vadstena borgerskap att böta 15 skeppund koppar till domkyrkotaket för sin andel i resningen 1520 då ett folkuppstånd i protest mot stiftets hårda politik skövlade gårdar, kloster och kyrkor i Östergötland.

Britt Svensson är fil.mag. med arkeologi som huvudämne och ansvarig för Brukskultur Åtvidabergs museala del.

Referenser

Handlingar rörande Skandinaviens historia nr 20 och 24.

Magnus O, *Carta Marina. Karta och beskrivning över de nordiska länderna 1539.* 1964.

Melefors E, Kapitalister satsade på Bersbo. I *Östgöta Correspondenten* 25 januari 1999.

Petersson L A, *Biskop Brask och glimtar från hans samtid.* 1983.

Nordenström E S, *Åtvidabergs kopparverk och gruvor. 1762 - 1862.* Bertil Göranssons samling.

Ridderstad A, *Östergötland II:I.* 1917.

Schück H, *Ecclesia Lincopensis – Studier om Linköpingskyrkan under medeltid och Gustav Vasa.* Acta Universitatis Stockholmiensis nr 4. 1959.

Skyllberg E, *Södermanlands medeltida bergsbruk – en feodal angelägenhet.* Sörmländska handlingar nr 50. 2001.

Söderberg T, Åtvidaberg under medeltiden. Ur *Med hammare och fackla IV.* 1932.

Westin G T, *Riksföreståndaren och makten.* 1957.

Åtvidabergs historia Red. S. Hellstsöm. 1983.

Åtvids gamla kyrka – Medeltidskyrkan som återuppstod. 1957.